

Subject Area
Fine Arts,
Statue

Year: 2022
Vol: 8
Issue: 93
PP: 132-143

Arrival
30 November 2021
Published
23 January 2022
Article ID Number
3788
Article Serial Number
14

Doi Number
<http://dx.doi.org/10.26449/ssj.3788>

How to Cite This Article

Sağlam, F. (2022).
“Hakkâri Stellerinin
Göstergebilimsel Açından
Çözümlemesi”
International Social
Sciences Studies Journal,
(e-ISSN:2587-1587)
Vol:8, Issue:93; pp:132-
143

Social Sciences Studies
Journal is licensed under a
Creative Commons
Attribution-
NonCommercial 4.0
International License.

Hakkâri Stellerinin Göstergebilimsel Açından Çözümlemesi

Semiotic Analysis of Hakkari Steles

Doç. Dr. Firdevs SAĞLAM¹

¹ Hakkari Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Güzel Sanatlar Eğitimi Bölümü, Hakkari, Türkiye

ÖZET

İnsan yaşamında yer alan birçok şeyin anlamlandırılması geçmişten günümüze göstergeler aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Gösterge, toplulukların yaşamlarında temsili olan anlamlı bir bütünün parçası olarak tanımlanır. Gösteren (biçim) ve gösterilen (içerik) üzerine kurulan ilişkiden oluşan gösterge dile ait bir unsurdur. İnsana ve topluma dair birçok şeyin taşıyıcı olan dil konuşma, yazı, görüntü ya da görsel öğeleri içeren formlara dönüşmüştür. Bu formlar zamanla toplumun devamlılığı ve ortak bir paydada buluşarak anlaşılabilirliği için ortak simge, sembol ve belirtkelerle biçimlenmiştir. Kültüre ve yaşam biçimine göre de biçimlenen göstergeler ait olduğu topluma dair bilgileri bize vermektedir. Bu bilgiler yaşanan coğrafya ve burada oluşan kültürel, sosyal ve dini değerlere dair kodları da içinde taşımaktadır. Göstergelerin taşıdığı bilgi, anlam ve önem bu alanın kendi başına bir bilim dalı olarak değerlendirilmesine neden olmuştur. 1998 yılında Hakkâri ilinde bulunan ve hala gizemini koruyan 13 adet stel birçok göstergeyi içinde barındırmaktadır. Hakkâri stellerinde yer alan göstergelerin bize stellerde yer alan savaşçılar ve ait olduğu toplumla ilgili bilgileri verebileceği düşünülmektedir. Bu çalışmanın amacı, Hakkâri stellerinin göstergebilimsel olarak incelenerek o döneme ait yaşayış ve kültürel ilgili bilgilere ulaşmaktır. Stellerde yer alan göstergeler gösteren ve gösterilenin (biçim ve içerik) bakımından incelenmiştir. Elde edilen bulgular ışığında stellerde yer alan göstergeler yorumlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Göstergebilim, Hakkari, Stel, Gösterge, Kültür.

ABSTRACT

The meaning of many things in human life has been realized through signs from the past to the present. An indicator is defined as a part of a meaningful whole that is representative in the lives of communities. The sign, which consists of the relationship established on the signifier (form) and the signified (content), is an element of language. Language, which is the carrier of many things about people and society, has transformed into forms containing speech, writing, image or visual elements. These forms have been shaped with common symbols, symbols and indications in order to ensure the continuity of the society and to meet and agree on a common denominator over time. Indicators, which are also shaped according to culture and lifestyle, give us information about the society to which they belong. This information also includes the codes of the geography where one lives and the cultural, social and religious values that are formed here. The knowledge, meaning and importance of the indicators have caused this field to be evaluated as a branch of science on its own. 13 steles found in Hakkari province in 1998 and still keeping their mystery, contain many indicators. It is thought that the indicators on the Hakkari stela can give us information about the warriors on the stela and the society they belong to. The aim of this study is to analyze the Hakkari steles semiotically and to reach information about the life and culture of that period. The indicators in the steles were examined in terms of the signifier and the signified (form and content). In the light of the findings obtained, the indicators on the steles were interpreted.

Key Words: Semiotics, Hakkari, Stel, Sign, Culture.

1. GİRİŞ

Göstergelerin insan yaşamındaki varlığı, taşıdığı anlam ve önemin azımsanmayacak boyutta olması, incelenmesine ve bu alanla ilgili bilim dalı olan göstergebilimin ortaya çıkmasına neden olmuştur. İnsan ve doğaya ait bilgileri, belirli işaretler içinde tutan ve iletişimde kullanılan göstergeler, biçim ve içerik bakımından değerlendirilerek anlamlandırılmaya çalışılır. İletişimin ana unsuru olan dil, konuşma, yazı, görüntü ya da görsel öğeleri içeren formlardan oluşur. Bu öğeler göstergelerin biçimsel yönünü oluşturur. İnsana ve doğaya ait kodlar taşıyan göstergeler, bilginin farklı yollar ile aktarılmasıdır.

İnsana dair birçok şeyin taşıyıcısı dildir ve bu dillerden biri de sanattır. Plastik sanatlarda oluşturulan görsel göstergeler diğer göstergelere göre tüm insanlar tarafından daha açık bir biçimde anlaşılabilir. Bunun nedeni ise görsel biçimlerin neredeyse her yerde aynı olması ve insanların görsellerle yani imgelerle düşünmesidir. Kendine özgü bir dil olan sanatta da göstergeler yer alır ve bu nedenle göstergebilimin alanına dâhil olur. Yazılı kaynakların olmadığı dönemde sanat bir iletişim aracı olarak kullanılmıştır. Doğaya ve topluma dair farklı öğretiler, bilgiler sanatın farklı disiplinleri aracılığı ile insanlara verilmiştir.

Hakkâri’de 1998 yılında bulunmuş olan 11’i erkeği 2’si kadını tasvir eden 13 adet Hakkâri stelleri bulunulan coğrafyayı ve bu dönemde orada yaşamış olan insanları ve bunlara ait kültürel değerleri anlama bakımından önemlidir. Bu çalışmada, öncelikle göstergebilimin ne olduğu araştırılmış, sonrasında ise Hakkâri stellerinin göstergebilimsel yöntemle çözümlenerek, üzerinde bulunan kişiler, ait oldukları toplum ve kültür hakkında bilgilere ulaşılmıştır.

2. GÖSTERGEBİLİM

Duyularla algıladığımız dünyanın ifade edilmesi dil aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu ifade biçimi yazılı kaynakların olmadığı dönemlerde de farklı biçimlerde gerçekleştirilmiştir. Günay (2008: 2) insanın çevresinde, biçimler, sembeler ve imgelerden oluşan göstergelerin olduğunu ve bu göstergelerle yaşadığını belirtir. Bu göstergelerin iletişim kurmak, duygu ve düşüncelerini aktarmak için insanlar tarafından oluşturulduğunu ekler. Yani göstergeler yoluyla düşünürüz ve yine göstergeler yoluyla iletişim kurabiliriz. Algılanan dünyanın yaşanılan coğrafya ve o coğrafyaya ait değerlerle biçimlendiği düşünülürse aktarılan biçimlerin içinde farklı anlamların da olduğu anlaşılır. İfade aracı olarak kullanılan dillerde, göstergeler yer almaktadır. Göstergelerin taşıdığı anlam ve bilgidir dolayısıyla eskiçağdan bu yana ilgilenilen bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Gösterge biçimsel yönü dışında düşünsel yani kavramsal bir yapıya da sahiptir. Zihinde oluşan kavramlar insanlar tarafından biçimsel yapılara yani dilsel öğelere dönüşür. Bu öğeler kodlar içerir ve bize kavramı anlamamız adına yardımcı olur. Karaman (2017: 27)’a göre göstergebilim, sadece dilsel göstergeleri değil, temsili olan ve anlamlı bir bütün oluşturan her şeyi incelemektedir. Görüntü veya metnin, kolayca yakalanan, ilk bakışta algılanan içeriği dışında gizli, üstü kapalı anlam içeriği bulunmaktadır. Bu nedenle görünenden görünmeyene, öznelikten nesnelığe, somuttan soyuta, bilinenden bilinmeyene doğru bir akış vardır. İnsanlar arası iletişimde kullanılan en eski yollardan biri göstergelerdir. Göstergeler için Ortak bir dilin simgeleridir denilebilir. Göstergelerle ilgili çalışmalar eskiçağdan bu yana yapılmaktadır fakat göstergebilimin bağımsız bir bilim alanı olarak var olması 1960 lara dayanır. Charles Sanders Peirce ve Ferdinand de Saussure eşzamanlı bir biçimde çağdaş göstergebilimin oluşması, bağımsız bir bilim dalı olması adına çalışmalar gerçekleştirmiştir. Charles Pierce semiyotik olarak adlandırdığı göstergeler kuramını geliştirmiş ve göstergeleri Görüntü göstergesi (ikon), belirti (index) ve sembol (symbol) olarak tanımlamıştır. Görüntüsel gösterge, belirti ve simge belirtilen şey ya da kavramın işareti, izidir. Bilgiye ulaşmada bu unsurlar bize yardımcı olur. Çünkü içinde kişiye, topluma ve doğaya dair farklı kodları barındırır. İletişimde, anlamlandırmada ortak bir dile ihtiyaç duyulur. Bu da göstergelerin oluşmasını kaçınılmaz kılar. Göstergebilim alanında çalışan bir diğer isim Ferdinand de Saussure’dur. Saussure (1998: 46)’a göre;

Dil, kavranılan ve belirten bir göstergeler dizgesidir. Onun için de, yazıyla, sağır-dilsiz abecesiyle, simgesel nitelikli kutsal törenlerle, incelik belirtisi sayılan davranış biçimleriyle, askerlerin belirtkeleriyle vb. karşılaştırılabilir. Yalnız, dil bu dizgelerin en önemlisidir. Demek ki, göstergelerin toplum yaşamı içindeki yaşamını inceleyecek bir bilim oluşabilir. Toplumsal ruhbilime, bunun sonucu olarak da genel ruhbilime bağlanacak bir bilim. Bu bilim Göstergebilim (Fr. sémiologie < Yun. sêmeion ‘gösterge’den) olarak adlandırılabilir. Göstergebilim, göstergelerin ne olduğunu, hangi yasalara bağlandığını öğretir (Saussure 1998: 46).

Göstergenin taşıdığı bilgi ve anlam ne olursa olsun biçimsel olarak aktarıldığı ya da içinde bulunduğu dildeki sembol, görüntü ve belirtilere sahip olması gerekir. Kavramın soyut yapısının somutlaştırılarak biçimsel bir yapıya dönüşmesi ortak bir dilin olması toplumda herkesin anlayabileceği sembelere dönüşmesi iletişim açısından bir gerekliliktir. Rıfat (1992: 22) göstergebilimde, bir dizge (anlamlı ve yapıları bir bütün) oluşturan birimlerin aralarında, bir bağıntının, bir kurallı dayanışmanın bulunduğu inandır; anlamın benzer öğelerden değil, karşıt öğeler arasındaki ilişkilerden doğduğu varsayımından hareket eder. Bu nedenle, insanın düşünsel, dilsel, kurmaca yaratımının en üst aşamalarında yer aldığı kabul edilen, yoğun anlam demetinden oluşmuş yazınsal ve sanatsal ürünlere (sonuç) ve üretimlere (süreç) yaklaşırken bile, bu ürün ve üretimlerin yapısına uygun bir tutarlılık içinde çalışmayı ister. Biçimin içerikle var olması nedeniyle göstergelerin incelenmesinde iki taraflı olarak bakılır. Burada gösteren ve gösterilen kavramları ön plana çıkar. Çağlar (2012: 26) gösterenle gösterilenden oluşan göstergede kurulan ilişki ile anlamlamanın gerçekleştiğini, bir göstereni gördüğümüz ya da işittiğimizde, onun gösterilen bakımından da ne anlama geldiğini düşündüğümüzü ve sorguladığımızı böylelikle gösterge ile anlamlama sürecine girdiğimizi aktarır. Karaman ise (2017: 30) bir gösteren duyumsandığında ya da algılandığında zihnimizde gösterilenin de zihinde canlandığını böylelikle anlamlandırmanın gerçekleştiğini ifade eder. Gösteren gösterilenin anlaşılmasında somut bir varlıktır. Bu varlık içinde verilmek istenilen duygu düşünce kavrama ulaşmada yönlendirici bir görev üstlenir, anlamlamanın gerçekleşmesinde bir nevi köprü görevi görür. Görsel biçimler iletişimde kullanılan en eski dillerden biri olarak kabul edilir. Yazının ve ortak dillerin oluşmasından önce oluşturulan görseller, günümüzde de farklı diller olmasına rağmen ortak bir ileti, iletişim yolu olarak insanlar için önemlidir. Uçar (2014: 32) yaklaşık yirmi bin yıl öncesinde iletişim aracı olarak kelimeler ve sözcükler olmadan insanların resim ve bunların içinde yer alan şekil ve sembelleri kullandığını belirtir. Bunun yanı sıra kültürel, sosyal, dini vb. toplumu ilgilendiren ve ortak değerleri kapsayan konularla ilgili bilgilerin ortak toplanma

alanlarında görsel öğelere dönüştüğü; bu yolla toplumun eğitildiği ve bilgilendirildiği bilinen bir gerçektir. Toplumsal öğretilerin iletilmesi, yaşanan coğrafya ve kültürle biçimlenmesi gibi özellikleri düşünüldüğünde kendine özgü bir dil olan sanat farklı kodları ve göstergeleri içerir. Günay (2008:5) Jan Mukarovsky'nin sanat eserindeki göstergelerin sadece bildiriş değil aynı zamanda estetik işlevinin olduğundan bahseder. Bu durumun sanat yapıtını ve onun içinde yer alan göstergeleri diğerlerinden ayıran temel bir özellik olduğunu ekler. Sanat göstergesi estetik değerleri içeren estetik haz veren bir yapıdan oluşur. Bu da göstergelerin iletiminin daha kolay olmasını sağlar. Sanatta göstergelerin sıklıkla kullanılması bu alanı göstergebilimin incelediği alanlar arasına yerleştirir.

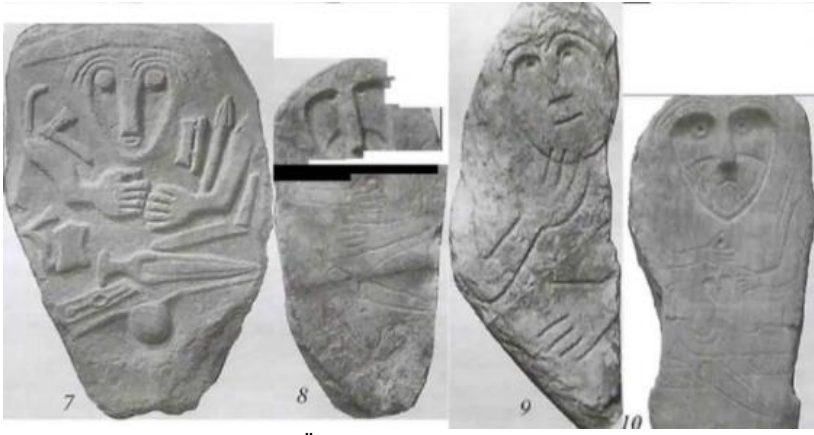
3. HAKKÂRİ STELLERİ

Hakkâri stelleri (Resim 1), 1998 yılında kent merkezinde yer alan Hakkâri kalesinin eteklerinde rastlantı sonucunda bulunmuştur. 11'i erkek 2'si kadın olarak tasvir eden steller killi kireç taşı ve kalkernitlere yontu tekniği kullanılarak yapılmıştır. Arifzade (1996:2) stelin, Yunanca "Stereono" kelimesinden geldiğini, "dik duran" anlamını taşıdığını ifade eder. Dikdörtgen ve silindirik biçimde görülebilen stellerin, ölü için dikilen mezar stelleri ve herhangi bir tanrıya adanmış olan adak stelleri olarak iki çeşit olarak değerlendirildiğini ekler. Yapıldığı kişiye ait bilgileri içeren, bu kişinin tasvirini ve ona ait eşyaların betimlendiği steller, anıt niteliğindeki taş ya da ahşaptan yapılmış yapılardır. Ahşap steller, malzeme itibarıyla taşla göre daha dayanıksız olduğu için günümüze ulaşan çok fazla örneği bulunmamaktadır. Şahin (2000:1) bir mermer ya da taş bloğun dikdörtgen kesilip, tüm yüzlerinin perdahlanarak düzeltilmesi ile elde edilen, üzerlerinde bulunan betim ve yazıtlarla bir anlamda ölümsüzleşmeyi simgeleyen, bu nedenle de mezar kültürünün önemli öğelerinden birisi olan mezar stellerinin bilinen ilk örneklerine Miken çağı'nın tholos mezarlarında rastladığımızı belirtir. Mezar stelinde olduğu gibi, figürlü adak levhalarının ilk çıkışına da İ.Ö. 7. yüzyılın sonlarına tarihlenen örneklerle yine Paros'un ev sahipliği yaptığını ekler. Stelin kullanılması çok eski zamanlara dayansa da bir nevi mezar taşı olarak adlandırdığımız bu yapılar biçim değiştirerek günümüzde de kullanılmaya devam eder. Arifzade (1996:2) arkaik dönemde en basit stel tipinin, çukura veya toprağa oturtulmuş levha ya da taş blok taşlardan yapıldığını belirtir. Bunların genellikle kazınmış yazıt ve ölü ile ilgili kabartma sahneleri içerdiğini, Bazen yazıt veya betim, ya da her ikisinin boyayla yapılmış olabileceğini, zaman içinde çeşitli nedenlerle bu boyanın silinmesiyle, bazı stellerin boş veya düz görüldüğünü ekler. M.Ö. 2000. yılın ortaları (Sevin ve Özfirat 2001:501) civarında yapıldığı tahmin edilen Hakkâri stellerinin uzun bir süre toprak yığınyla kapanması, üzerindeki şekillerin dış hava koşulları ve tahriplerden en az derecede etkilenerek günümüze ulaşmasını sağlamıştır.

Resim 1. Hakkari Stelleri

Steller bulunulan coğrafyadaki malzemeye göre yapılmıştır. Malzemenin olanakları, işlemeye uygunluğu, sert ya da yumuşak bir yapıda oluşu betimlemenin şeklini belirlemiştir. Yontuya uygun malzemelerde daha detaylı bir biçimde işlenmiş betimlemeler, yontuya çok uygun olmayan yapısı sert olan malzemelerde ise çizgisel, detaydan uzak betimlemeler karşımıza çıkmaktadır. Hakkâri stelleri yörede bulunan farklı renklerde ve yapılardaki kireç taşından yapılmıştır. Bu taşların işlemeye uygunluğu stellerin biçimlendirilmesinde etkili olmuştur. Stellere baktığımızda 13 stelin dokuzu kabartma biçiminde dördünün ise çizgisel biçimde yapıldığı (Resim 2) görülür. Betimlemedeki bu farklılık malzemenin sertliği, işlemeye uygun olmayışı ile ya da dört figürün diğer dokuzundan daha az önemli olmasıyla ilişkilendirilebilir.

Resim 2. Hakkari Stellerinden Örnekler

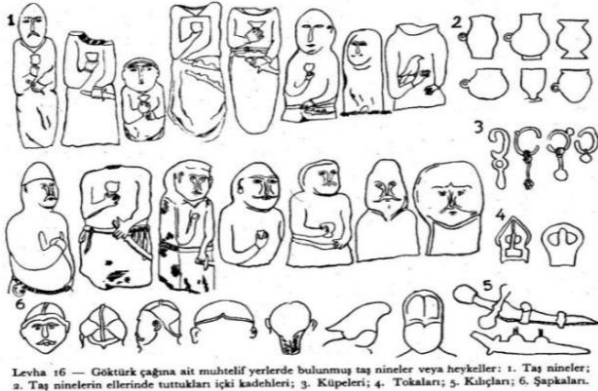
Hakkâri’de bulunmuş olan stellerle ilgili ilk fotoğraflar (Resim 3) bize oluşturulan tümseklere belirli bir sırada dizildiğini gösterir. Altında mezar kalıntıları bulunmayan stellerin 19 metre batısında bir mezara rastlanmıştır. Yapılan Carbon – 14 analizlerine göre bu mezarın stellerden yaklaşık 500 yıl öncesine tarihlendiğini gösterir. Hakkâri Stellerinin altında mezar bulunmaması bunların ölen kişiler adına yapılmadığı anlamını taşımaz. Savaşçıların tasvir edildiği stellerin anıt niteliğinde ve ölen kişinin yerinin belli olması adına yapıldığı da düşünülebilir. Paralel evren, ölümden sonra yaşam düşüncesi, ölen kişinin toplumdaki yeri ve önemi gömü törenleri ve mezarlıklarının biçimlenmesinde etken olmuştur. Ölüye ait bilgiler yazının olmadığı dönemlerde resim, heykel ve mimari gibi unsurlar kullanılarak yazının olduğu dönemlerde ise sadece yazı ya da ikisinin bir arada kullanıldığı öğelerle mezarlardaki yapılara işlenmiştir. Özellikle toplumda önemli yeri olan kişiler için bunların daha teferruatlı biçimlerde ya da anıtsal nitelikte olduğu görülür. Polat (2019: 51) anıtı, tarihte yaşanmış büyük olayları, önemli kişilerin hatıralarını sonraki kuşaklara aktarmanın yanı sıra insanın dünyada var olma ve hatırlanma adına iz bırakma çabası olarak nitelendirir. İnsan doğada yaşamını sürdürürken varlığını gösterme, bir sonraki nesle aktarma adına izler bırakmaktadır. Bu davranışı ölümle, yok oluşla ilgili de göstermektedir. Ölen kişinin yerinin belli olması için neredeyse herkes için bir mezar taşı dikilir. Fakat dini, kültürel ve sosyal açıdan önem arz eden kişiler içinse anıtsal niteliği olan mezarlar yapılmaktadır. Milli değerlerin algılanması, bir sonraki kuşağa aktarılması, toplumsal değerlerin yüceltilmesi gibi amaçlar bu mezarların daha da önem verilmesi ve anıtsal niteliğe kavuşmasına neden olur. Bu nedenle bahsedilen mezarlar bu kişilerin diğer insanlar tarafından da bilinmesi ve varlığını sürdürebilmesi için somut bir gösterge olarak karşımıza çıkar.

Resim 3: Hakkari stellerinin bulunduğu ilk hali

Hakkâri stellerinin, üzerinde biçimlendirilen şekillerden yola çıkıldığında savaşçılar için dikilen yapılar olduğu düşünülmektedir. Bu düşünceye yol açan unsurlar ise stellerin üzerinde betimlenen kişilerin hançer, kılıç, ok, yay, balta, gibi nesnelere tasvir edilmesidir. Hakkâri stelleri, biçimsel yani tasvirde yer alan unsurlardan dolayı taş nine, taş baba ya da balballara (resim 4) benzetilmektedir. Baykara (1993:127-131) Anadolu Selçuklu Dönemi’nde mezar taşlarının, figürlü taş nine ya da taş baba şeklinde yapıldığını, Anadolu Selçuklu Dönemi’nden itibaren görülen kabartmalı mezar taşlarının, Anadolu’da daha eskiden yaşamış kavimlere ait rölyefli mezar stelleri ile benzerliği akla getirdiğini ifade eder. Altinkaynak ise (2008:73) Karadeniz üzerinden Avrupa’ya tarihin çeşitli dönemlerinde Türk göçleri olduğunu, balballar veya taş heykellerin Türk göçlerinin yol haritası ile de ilgili olduğunu, bunların o dönemin sosyal ve kültürel hayatı hakkında da bilgi içerdiğini vurgular. Anadolu’da

Selçukluları zamanında görülen ve bir gelenek haline gelen bu yapılar ya bu topluma ait kişiler ya da düşmanlarının tasviri için yapılmıştır. Haseki (1971: 45), Anadolu'ya Türklerin gelmesi ile birlikte, burada yaşayan toplulukların anıt mezarın ne olduğunu öğrendiğini; farklı biçimlerde 1000'e yakın mezar yapıtlarının Anadolu Selçuklu, Beylikler ve Osmanlı Dönemi'nde yapıldığını belirtir. Bu yapıtlar arasında Osmanlı mezar taşlarının sade olması bakımından diğerlerinden ayrıldığını ekler.

Resim 4: Göktürk dönemine ait taş nine ve heykeller

Hakkâri stellerine baktığımızda biçimsel yapısı itibariyle Türklerle olan etkileşimi ya da Türklerin bıraktığı anıt niteliğindeki mezar taşları olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu düşüncenin oluşmasında Hakkâri stelleri üzerinde yer alan yurt tipi çadırlar, ant kadehi, tasvir edilen kişinin yüz şekli ve Türklerin diktiği balballar ve taş heykellere benzerliği (Resim 5) büyük rol oynar. Hakkâri stellerine baktığımızda bulunan 13 stelin betimlemede kullanılan unsurlar ve betimleme biçimi bakımından birbirinden farklılık gösterdiği görülür. “Günümüze ulaşan insan biçimli Göktürk Dönemi heykelleri arasında daha gerçekçi tarzda yapılmış örneklerin yanı sıra daha soyut ve yalın yapılmış olanları da mevcuttur. Çeşitli boyut ve biçimlerde yapılan bu anıtlar genelde kült merkezleri ve mezar alanlarında yer almaktadır” (İskenderzade 2010: 258). Girilen bir savaş sonrası hem kaybedilen kişiler hem de kazanılan zaferin anıtlaştırılma çabası bu heykeller-de görülür. Göç güzergâhı üzerinde yapılarak bırakılan bu heykeller aynı zamanda sürülen izin ya da geçilen yerlerin bir haritasını oluşturur.

Resim 5. Eski balbal örneği

Steller, tasvir edilen kişinin önemine göre büyük ya da küçük, detaylı ya da yalın olarak betimlenmiştir. Betimlemede kullanılan unsurlar ise kişinin gerçek yaşamdaki önemi ve konumuna göre seçilmiştir. İlk olarak İskitlerde görülen ölü anısına dikilen stellerle ilgili örnekler Anadolu'da da rastlanır. Kahraman ve diğerleri (2019: 2-3), Türklerin ölen kişinin yerinin belli olması için kurgan inşa edilmesi, mezarların üzerine tümsek yapılması geniş daireler şeklinde taş yığılması ve mezarların üstüne balbal dikilmesi gibi uygulamalar yaptığını belirtir. Balbalların çok önemli dini mahiyette işaretler olduğunu bunların kişinin savaşta öldürdüğü ya da öbür dünyada o kişiye hizmet edecek şahısları gösteren eserler olmasının yanı sıra kişinin kendisini temsil eden anıt taşlar da olabileceğini ekler. Hakkâri Stellerinin orijinal haline baktığımızda taş yığınları ile yapılmış tümsekler üzerine yerleştirildiği görülür. Buradan taşların ölümlerin anısına dikildiği anlaşılır. Stellerin genelinde küçük boyutlarda kadın ve erkek figürleri tasvir edilmiştir. Bu figürler tasvir edilen kişinin gençliği ailesi ve savaştığı kişiler olarak düşünülmektedir.

4. ÇÖZÜMLEME

Hakkâri stellerine üzerinde birçok şekil ve biçimin yer aldığı görülür. Bu stellerin daha anlaşılabilir olması için bu bölümde göstergebilimsel çözümleme yapılacaktır. Göstergebilimsel açıdan çözümlenmesi her birinde yer alan ve tarafımızca sınıflandırılan ortak göstergeler üzerinden gerçekleştirilecektir. Bu nedenle ortak göstergeler eşyalar, hayvanlar ve motifler başlığı olarak üç bölüm altında toplanmıştır. Elde edilen kadehe dair sembolik anlatım stellerin üzerinde yer alan betimlemelerle savaşçılara yüklenmiştir.

4.1. Eşyalar

4.1.1. Ant Kadehi

Hakkari Stellerinde kişiler sağ elinde kadeh ya da kaplarla tasvir edilmiştir. Bu kapların ne olduğuna baktığımızda ant kadehi olabileceği sonucuna ulaşırız. Özellikle Türk toplumlarında ant kadehi önemli bir yerdedir. “Tüm Asya toplumlarında sözün büyük önemi vardı. Bu bakımdan and-içme törenlerinde kullanılan kadeh (tolu) özel olarak yapılır ve Türk toplumlarının çeşitli kutsal hayvanları bu kadehlerde şekillenirdi” (Berkmen 2015: 3-4). Kadeh bazen kazanılan bir zaferde, alınan önemli bir kararda, dostluk ve iyi niyet gösterisi gibi önemli durumlarda sembol olarak karşılıklı gösterilir ya da tokuşturulurdu. Nuray Bilgili (online) kadehler ve kaselerin hayat suyu yani tanrısal güç ile dolu olduğunu ve buna sahip olan ya da içen kişinin bu güce sahip olacağı inancından bahseder. Bu inanç Türk geleneğinde birçok alanda yer bulmuş; sembol olarak betimlemelerde yerini almıştır. Berkmen (2015: 3-4) Türk kökenli Khazar’lardan kalan insan formundaki heykellerin karın ve göğüs kısmında tutulan kadeh ya da su kabı ile betimlendiğini aktarır. Şahin ise (2020: 283) Göktürk Devleti zamanında yapılan taş anıtlarda betimlenen figürlerin birçoğunda elinde bir şey ile betimlendiğini belirtir. Türk balbaları ayıran en büyük özelliğin taşlar üzerinde çizilen resimlerin detaylarında yer aldığını, burada bıçak ve bel kemeri mevcutsa, bu balbalın Türklere ait olma olasılığı yüksek olduğunu ekler. Ant kadehinin betimlemelerin çoğunda kullanılması Türk kimliğine dair sembolik bir bilginin oluşturulmak istenmesiyle ilişkilendirilebilir. İskenderzade (2010: 347), Göktürk çağı heykellerinden Selçuklu çinilerine kadar devam eden gelenekte kişilerin ellerinde bir şeylerle betimlendiğini bunların arasında en yaygın karşılaştığımız şeyin ise kadeh olduğunu belirtir. Kadehin mutlak hâkimiyet, kutsal güç, hükümdarlık simgesi olduğu, hayat suyunu, dolayısıyla da cenneti ve ebedi yaşamı ifade ettiğini ekler. Hakkari stellerindeki figürlerin (Resim 6) genelinde elinde bir kap görülür. Bu kapların sağ elde ve göğüs hizasında olması bize eski dönem Türklere yapılan balballar, taş nine ve taş babaları hatırlatır. Bu kapları ant kadehi olarak düşünebiliriz. Ölümsüzlük ve güç simgesi olarak kabul edilen kadehe dair sembolik anlatım stellerin üzerinde yer alan betimlemelerle savaşçılara yüklenmiştir.

Resim 6. Elllerinde kap tutan Hakkari stellerinden örnekler

4.1.2. Savaş Aletleri

Stellerde betimlenen eşyalar arasında balta, mızrak, topuz ve hançer gibi savaş aletleri de yerini alır. Altinkaynak’ a göre (2008: 78), ok, hançer, bıçak, kılıç gibi silahların sadece süsleme amaçlı olmayıp İslam öncesi inanç sistemiyle ilgili olduğu ve bu silahların mezar taşlarında bulunmasının da ölümle ilgili eski bir Türk geleneği olarak kabul edildiğine dair görüşler vardır. Bu geleneğin Orta Asya’dan doğu Avrupa’ya kadar izlerine de rastlanır. Hakkâri Stellerinde betimlenen savaş aletleri (Resim 7) bize stellerde yer alan kişilerin savaşçı olduğunu ve savaşçı olarak belirli bir statü kazandıklarını gösterir. Güç göstergesi olan bu statünün ölümden sonraki yaşamda da devam edeceği ve savaşçı olarak kalma düşüncesi bu kişilerin betimlenmesinde kullanılan göstergelerden (savaş aletleri) anlaşılabilir.

Resim 7. Hakkâri Stellerinde yer alan savaş aletlerinden örnekler

4.1.3. Erlik Kemer

Erlik kemeri eski Türk kültüründe önemli bir yer edinir. Çünkü er kişi yani belirli bir fiziksel güce erişmiş ve bunu kanıtlamış olan kişidir. Roux' a göre (2011: 52) erklik "erkek", "eril" anlamına gelen er sözcüğünden oluşmaktadır. Erk "erkeklik", "kahramanlık", "güç" anlamına gelmektedir. Erklik (ya da rkl ses öbeğinin düşmesi sonucu erlik) "erkek, kahraman olma özelliğine sahip kişi" anlamına gelmektedir. Birçok Eski Türkçe metinde, erklik sözcüğü yalnızca kudretli şahsiyetleri nitelendirmek için kullanılmıştır. Erlik kemeri sembolik bir anlama sahip olması nedeniyle herkesin takabileceği bir aksesuar olmanın dışındadır. Bu sebeple hak edenin sahip olacağı bu kemerin takılması da bir törenle gerçekleştirilirdi. Hakkâri stellerinin kadın olarak betimlenenler dışında 11 i erlik kemeri ile (Resim 8) betimlenmiştir. Bu kemerlerin üzerinde kılıç ya da hançer gibi silahlar asılıdır. Hakkâri stellerinde yer alan erkeklerin erlik kemerleri ile betimlenmesi bu kişilerin hem birey olarak hem de toplum adına önemlerini göstermek için olduğu sonucuna ulaşılabilir. Bu betimlemelerden erlik kemerine olan kişilerin sahip oldukları gücün ölümle bitmeyeceği, bunu ölümden sonraki yaşamda da sürdüreceği ve kazandığı erlik ünvanını simgelediği sonucuna ulaşılır.

Resim 8. Hakkâri stellerinde yer alan erlik kemerinden örnekler

4.1.4. Çadır

İnsanoğlunun temel ihtiyaçlarından biri de barınmadır. Bunun için öncelikle mağaralar sonrasında ise çadırları kullanmıştır. Çadırın özellikle Türk kültüründe barınma dışında birçok anlama sahip olduğu bilinir. Şahin'e göre (2016: 35) aile, çadır ve çadırın ortasında yer alan ocak sembolik anlamlar taşımaktadır. Toplumun bir diğer deyişle devletin temeli olarak kabul edildiği için kutsal olarak görülür. Ailenin, birliğin, beraberliğin, huzurun, mutluluğun devamlılığı içindeki ocağın yanması ile eş tutulur. Çadırın varlığı ailenin, ailenin varlığı ise toplumun varlığının göstergesidir. Bu sebeple ocağın sönmesi ailenin bitmesi olarak algılanır ve günümüzde kullanılan bir deyim olarak varlığını sürdürür. Hakkâri stellerinin genelinde çadır sembolü (Resim 9) kullanılmıştır. Bu çadırlara baktığımızda Türklerde kullanılan yurt tipi çadırlara benzerliği gözden kaçmaz. Hakkâri stellerinin genelinde çadırın yer alması burada betimlenen kişiler için anlamını algılamamızı sağlar. Çadırın aile, birlik ve beraberlik gibi olguları temsil ettiği düşünüldüğünde bunların ölümle sona ermediği iki dünyada da gerekli olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Steller üzerinde betimlenmesi ise bu görüşün stellerde yer alan kişiler için geçerliliğinin ve öneminin göstergesi olarak düşünülebilir.

Resim 9. Hakkâri stellerinde yer alan çadırlardan örnekler

4.1.5. Başlık

Başlık, şapka başlangıçta insanın başını soğuk, güneş gibi dış hava koşullarından korumak için kullanılmıştır. Zamanla bunların kişiler için ve toplumda farklı anlamlara büründüğü görülür. Sürekli kullanılan bir eşya olan başlık ve şapka zamanla kişinin bir parçası haline gelmiş ve kişiye göre biçimsel olarak şekillenerek anlamlar oluşturmuştur. Şapkanın biçiminden, büyüklüğüne, kullanılan malzemeye ve işlemlerine kadar kişinin toplumdaki statüsünü gösteren bir kıyafet halini almıştır. Aynı zamanda şapka bize kişinin mesleği, statüsü, kültürel ve dini yapısı hakkında da bilgi sağlar. Koruma amaçlı giyilen şapka ve başlıklar kişinin toplumdaki yerine göre kullanılan malzemeden üzerine yapılan işlemlere dokumalara kadar farklılık göstermiştir. Bir nevi kimliğin taşıyıcısı olan şapka Hakkâri stellerinde de görülür. Her bir stelde kullanılan şapka (Resim 10) boyut ve biçim olarak farklılık gösterir. Bu farklılıklar bize savaşçıların toplumdaki konumlarını algılamada yardımcı olur. Büyük ve işlemesi fazla olan şapkalı savaşçıların diğerlerine göre önem sıralamasında önde olduğu sonucuna ulaşabiliriz. Şapkalarda yer alan motiflere baktığımızda genelde birbirini tekrar eden hayatın devamlılığı ve nazarla ilişkilendirilen göz ve suyolu motiflerini görürüz.

Resim 10. Hakkâri stellerinde yer alan başlıklardan örnekler

4.2. Hayvanlar

4.2.1. Geyik

Birçok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de geyiğin önemli bir yeri vardır. Dalkesen (2015: 59) geyikle ilgili olarak bir av hayvanı olması dışında kutsallığına, soyun ata anası olması gibi düşüncelerin Anadolu Türk kültüründe korunarak devam ettiğini ifade eder. Kurt'a göre ise (2020: 61) geyik, gök ve yerle ilişkilendirildiği için Türk mitolojisinin en eski simgelerinden biridir. Bu simgeler hayvan-Ata'ları temsil eden üç tip elbiseden biri olması, şaman elbisesinde geyiği simgeleyen bir parçanın olması ve son olarak şamanın en önemli aksesuarı olan davul üzerinde de geyik resminin bulunması olarak sıralanabilir. Sahip olduğu fiziksel güç sayesinde zorlu doğa şartlarında kendi başına yaşamını devam ettirmesi, av hayvanı olması gibi özellikler, geyiğinin toplumsal yaşayışta birçok sembole dönüşmesine neden olur. Geyik ile ilgili betimlemeler gündelik eşyalardan topluma dair genel yapılar kadar yer bulmuştur. Hakkari stellerinde geyik betimlemeleri (Resim 11) yer alır. Bunun nedenselliği sorgulandığında geyiğin yer ve göğün, başlangıç ve bitişin sembolü olmasıdır.

Resim 11. Hakkâri stellerinde yer alan geyiklerden örnekler

4.2.2. Keçi

Hakkâri stellerinde betimlenen hayvanlardan bir diğeri ise keçidir. Boynuzlarına bakıldığında bunların özellikle dağ keçileri (Resim 12) olduğu anlaşılır. “Türk kültüründe yaban keçisi; yüceliği, erişilmez yerlere erişebildiği, bağımsızlığı, özgürlüğü, kararlılığı, asaleti, cesareti sembolize etmektedir ve Tanrı'nın yeryüzündeki temsilcisi olduğuna inanılmaktadır” (Şahin 2020: 289). Özellikle göçebe toplumlar yiyecek ihtiyacını yabani hayvanlardan karşılarlar. Bu durum bu hayvanlarla olan ilişkinin fazla olmasına neden olur. “Eski Türklerde keçi sığın sözcüğüyle ifade edilmekteydi. Ayrıca kutlu dağ efsanesinde keçi, sığın otundan yiyerek ölümsüzlüğü elde ettiği için sonsuzluk/ölümsüzlük simgesidir (Uraz, 1992: 340). Keçi de geyik gibi Türk toplumu için önem arz etmekte farklı sembollerini temsil etmek için kullanılmaktadır. Dağ keçisi ve geyiğin yaşama koşulları ve fiziksel özelliklerindeki benzerlik taşıması bu iki hayvanın ortak yönleridir. Dalkesene göre (2015: 61) İskit-Sibirya kültürü ve Güney Sibirya kül-türünde, erken göçebe dönemlerinde keçi ve geyiğin sahip oldukları boynuzlar, bozkır kozmolojisinde önemli bir yere sahip olmasını sağlamıştır. Geyik veya keçinin boynuzları bu dünya ile öbür dünya arasındaki yaşamı ve ölümü yöneten hayvan-ruhu ile eksen, ağaç, dağ ile bağdaştırıldığını belirten Dalkesen (2015: 61), geyik boynuzunun hayat ağacı, keçinin boynuzunun ise dünya dağı ya da yeryüzünün eksenini sembolize ettiğini ekler. Dağ keçisinin dağlık arazilerde sarp kayalıklar gibi yerlerde yaşamlarını sürdürmeleri güç ve ölümsüzlük sembollerleriyle anılmalarına neden olur. “Doğa ile iç içe yaşayan ve avcı göçebe olan eski Türklerde ise dağ keçisi, ölümü ve sonsuzluğu temsil etmektedir” (Şahin 2014: 148). İnsanlar bu sembollerini yaşadığı ortamda ve eşyalarında kullanarak kimliklerine dair kodları oluşturmak isterler. “Göktürk hakanlarının damgası olan dağ keçisi piktogramı aynı zamanda ölümsüzlük simgesi şeklinde de yorumlanmaktadır” (Esin 2004: 39). Bu bilgilerden yola çıktığımızda Hakkâri stellerinde yer alan keçi simgelerinin güç, ölümsüzlük, sonsuzluk gibi kavramlarla ilişkilendirebiliriz. Bu simgelerin bulunduğu stellerdeki kişilere bu kavramların yüklendiği, bunlarla anılacağı sonucuna ulaşabiliriz.

Resim 12. Hakkâri stellerinde yer alan keçilerden örnekler

4.2.3. Pars

Hakkâri stellerinin üzerinde rastlanan bir diğeri hayvan ise parstır (Resim 14). Aksoy'un aktardığı üzere (2021: 37), Anadolu Parsının dünyadaki bütün pars (Panter, Leopar) türleri içinde en iri olanıdır. Kar leoparı ve panter olarak da bilinen Pars, antik zamanlardan beri üreme ile ilgili bir sembol olarak karşımıza çıkmaktadır. Pars (Leopar), insanoglunun Anadolu'da her zaman ilgisini çekmiş ve kült hayvan konumuna yükselmiştir. Esin (2001: 26) pars (Panter-Leopar) motifinin, Uygur ve Göktürk dönemlerinde sosyo-kültürel boyutta etkisini gösteren ve ayrıca uzayda bir yıldız takımının adı olarak anılan, çok eskiden beri kullanılmış bir motif olduğunu belirtir. Yunan tarihçisi Herodot'un, İskitlerin kültüründe Parsın önemli bir yere sahip olduğunu belirtmektedir. Hakkari stellerin

yer alan parsları güç kudret ve üreme sembolleriyle değerlendirebiliriz. Parslar stellerdeki savaşçıların güçlerini ve bunun hangi boyutta olduğunun birer göstergesi olarak kabul edilebilir.

Resim 13. Hakkâri stellerinde yer alan pars betimlemelerinden örnekler

4.3. Motifler

4.3.1. Suyolu Motifi

Su hayatın devamlılığında olmazsa olmazlardandır. Bu sebeple bütün uygarlıklar suyun olduğu yerde kurulmuştur. Suyun insan yaşamı için önemi onu farklı şeylerin temsili olarak kullanılmasına neden olmuştur. Su temizliğin yanı sıra ruhsal arınmanın da bir semboldür. Birçok dinde arınma kutsanma su aracılığıyla yapılmaktadır. Su bereketi simgeler. İnsanların yanı sıra hayvan ve bitkilerin yaşamını devam ettirmesinde yani doğanın devamlılığında sağlar. “Su, yeniden doğuşun, bedensel ve ruhsal yenilenmenin, yaşamın akışkanlığının ve sürekliliğinin, bereket, soyluluk, bilgelik, saflık ve erdemın sembolüdür. Anadolu’da su yaşamın kendisidir. Anadolu kadınının bütün gün iç içe olduğu su, dokumalarında motif olmuştur” (Kayabaşı ve Diğerleri, 2016: 48). Suyolu olarak adlandırılan motif, aynı birimden oluşan ve bu birimlerin tekrarının içerir. Bu motifler örgü ve dokumadan oluşan eşyalarda, mimari gibi alanlarda özellikle doğu kültürlerinde kullanılır. Suyolu motifinin stellerde (Resim 13) yer alan kıyafet ve eşyalarda kullanıldığı görülür. Bu motifle süreklilik, devamlılık, sonsuzluk vb. gibi suyun içerdiği sembolik anlamların kişiye yüklendiği düşünülür.

Resim 14. Hakkâri stellerinde yer alan suyolu motifinden örnekler

4.3.2. Göz Motifi

Göz dünyayı algılamamıza yarayan bu algının oluşmasında en aktif şekilde kullanılan organımızdır. Gözler duygu düşünceleri yansıtır ve bizim dışımızdaki canlılarla temasta kullanılır. Akpınarlı (1996: 162) göz zevklerimiz, ihtiraslarımız, hasisliğimiz, dostluğumuz, cimriliğimiz, güzel ve çirkin karşısındaki davranışlarımızda ve hislerimizle ilgili en çok kullanılan ve anlam ifade eden organımızdır. Bakışla oluşan bu anlamlar iyi ya da kötü enerji ile de bağdaştırılmaktadır. Erbek (1986: 46)’e göre göz çok eski dönemlerden beri insanın davranış, mimik ve duygularını hakkında bize bilgi vermesi nedeniyle birçok kültürde önemli bir yere konulmuştur. Özellikle Anadolu gelenek, görenek ve inanışlarında gözün nazara karşı koruması, istenilmeyen etkileri azalması gibi inanışlar baklava ya da karelerin dörde bölünmüş şekli ile motif olarak dokumalar-da ya da işlemelerde kullanılmasına neden olmuştur. Nazar ve kötü ruhlara karşı korunma yine semboller aracılığıyla gerçekleştirilmiştir. Bu semboller arasında gözde yerini almıştır. Biçimsel özelliklerinin stilize edilerek ya da soyutlanarak yaşanan yer ve buna dair birçok şeyde kullanılmıştır. Hakkari stellerine baktığımızda göz motifinin (Resim 14) farklı eşyalarda yer aldığı görülür. Kıyafetlerde ya da eşyalarda motif olarak kullanılmıştır. Bu motiflerin betimlemede özellikle seçilmesi hem yaşadığı dönemde hem de ölümden sonraki yaşamla da kötü ruhlardan korunma isteği ve düşüncesiyle ilişkilendirilebilir.

Resim 14. Hakkâri stellerinde yer alan göz motifinden örnekler

5. SONUÇ

Çok eski dönemlerden itibaren hayatımızda önemli yer kaplayan göstergeler, bize ait olduğu şeyle ilgili bilgiler vermektedir. Bu bilgiler aynı zamanda yaşanan coğrafya ve burada oluşan kültürel, sosyal ve dini değerlere dair kodları da içinde taşımaktadır. Göstergelerin çözümlenmesi göstergeleri inceleyen bilim dalı olan göstergebilim ile yapılır. Makalede 1998 yılında bulunan ve halen gizemini sürdüren 13 adet Hakkâri steli göstergebilim yöntemiyle çözümlenmiştir. Bu çözümlemede öncelikle 13 adet stelde yer alan göstergeler ortak özelliklerine göre sınıflandırılmıştır. Bu sınıflama sonucunda eşyalar, hayvanlar ve motifler olarak üç başlık altında toplanmıştır. Eşyalar başlığı altında ant kadehi, erik kemeri, başlık, savaş aletleri, Hayvanlar başlığı altında, keçi, yılan, geyik pars, motifler başlığı altında suyolu ve göz motifleri olarak alt başlıklar açılmıştır. İncelemeler sonucunda alt başlıklarda toplanan göstergelerin birçok kültürde olduğu gibi Türk kültüründe de sembolik anlamlar taşıdığı ve kutsal ve önemli sayıldığı bu nedenle de bunların biçimlerinin hayatın farklı alanlarında kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Hakkâri stellerinde savaşçıların yaşadıkları dönemde kazandıkları statü ve toplum için önemi stellerde betimlenen göstergelerle belirtilmiş; hem bu dünya hem de diğer dünyada bunların devamlılığı, onlar adına dikilen anıt niteliğindeki stellerle istenmiştir. Stellerde kullanılan semboller ve simgeler güç, sonsuzluk, ölümsüzlük hayatın sürekliliğinin ve bunların her iki dünyada da devamlılığının göstergeleridir. Bu göstergeler savaşçıların özelliklerini yani oluşturdukları kimlikleri algılamamız adına önemli bilgiler taşımaktadır. Hakkâri stellerinin genel itibarıyla çok eski dönemlerden bu yana Türk kültüründe yer alan ölümlerin anısına dikilen balbal, taş nine ve taş dede ile biçimsel olarak büyük benzerlik gösterdiği tespit edilmiştir. Türklerin yaşadığı yerlerde ya da göç yollarında rastlanan bu heykellere Hakkâri'de yer alması Hakkâri ilini Türklerin göç yolu üzerinde olduğunu ve bir dönem burada yaşadıkları sonucunu bize verir.

KAYNAKÇA

- Akpınarlı, F. (1994). "Anadolu'da Nazar ve Nazarlıklar" Türk Halk Kültürü Araştırma Sonuçları Sempozyumu Bildirileri, 158, 22-23.
- Aksoy, E. (2021)"Pars (Leopar) Postunun Mitolojik Olarak İncelenmesi ve Anadolu Dokumalarında Kullanımı." Sanat ve Tasarım Dergisi 27: 35-62.
- Altinkaynak, E. (2008) "Ukrayna'daki Kıpçak Balballarında Eşya ve Motifler." Journal of International Social Research 1.3.
- Arifzade, Ş. (1996) İstanbul Arkeolojik Müzelerindeki Attik Steller, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Klasik Arkeoloji Anabilim Dalı Yüksek Lisans Tezi.
- Atabek, G. Ş., ve Atabek Ü. (2007). Medya Metinlerini Çözümlemek: İçerik, Göstergebilim ve Söylem Çözümleme Yöntemleri. Siyasal Kitabevi.
- Baykara, T. (1993). "Asya Türk Kültürünün Bir unsuru Olarak Mezar Taşları." Vakıf Haftası, S. X, Ankara, 118-132.
- Berkmen, H. (2015). "Türk Kültüründe Ant Geleneği." Türk Dünyası Tarih Dergisi. 339. 2015, 28-29.
- Bilgili, N. Türklerde Ant Kadehi İkonografisi ve Ant İçme Ritüeli. <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turklerde-ant-kadehi-ikonografisi-ve-ant-icme-ritueli>. Web. 13.10.2021.
- Çağlar, B. (2012)."Bir İletişim Biçimi Olarak Göstergebilim." LAÜ Sosyal Bilimler Dergisi, 3.2, 22-34.
- Dalkesen, N. (2015). "Orta Asya'dan Anadolu'ya Türk Kültüründe Geyik Kültü." Milli Folklor, 106, 58-69.
- Erbek, G. (1986). Anadolu Motifleri Sergisi: sergi kataloğu. İzmir Alman Kültür Merkezi.
- Esin, E. (2001). Türk Kosmolojisine Giriş. İstanbul: Kabalcı Yayınevi.

- Günay, V. (2008). "Görsel Okuryazarlık ve İmgenin Anlamlandırılması." Art-e Sanat Dergisi, 1.1, 1-29.
- Haseki, M. (1971). Plastik Açından Türk Mezar Taşları. İstanbul: İstanbul Devlet Güzel Sanatlar Akademisi.
- İskenderzade, L. (2010). Anadolu Selçuklu Saray Çinilerinde İnsan Figürü. Doktora Tezi. Selçuk Üniversitesi.
- İskenderzade, L. A. (2010). "Göktürk Dönemi İnsan Figürlü Taş Anıtlar." Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24, 2010, 255-269.
- Kahraman, N., Refik Arıkan R., ve Çetin, M. C. (2019). "Orta Asya Taş Heykellerine Anadolu'dan İstisnai Bir Örnek: İnönü Taş Heykeli." Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 4, 1-20.
- Karaman, E. (2017). "Roland Barthes ve Charles Sanders Peirce'in Göstergebilimsel Yaklaşımlarının Karşılaştırılması." İstanbul Aydın Üniversitesi Dergisi 9.2, 25-36.
- Kayabaşı, N. (2016). Hilal Bozkurt ve Begül Özkoca. "Çorum El Sanatlarında Kullanılan Motifler ve Anlamları." Hitit Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 9.1, 39-62.
- Kurt, S. N. (2020). "Türk Mitolojisi Evreninde Geyik Motifi Üzerine Genel Bir İnceleme." Simit Çay Betik, 2, 60-73.
- Polat, M. (2019). "Anıtlar ve Anma Mekanlarının Dönüşümü Üzerine Değerlendirmeler." Megaron, 14,1, 51-62.
- Rıfat, M. (2011). Göstergebilimin ABC'si, İstanbul: Simavi Yayınları, 1992. Roux Jean. Paul. Eski Türk Mitolojisi, Ankara: Bilgesu.
- Saussure, Fe. (1998). Genel Dilbilim Dersleri, Çev. Berke Vardar, İstanbul: Multilingual.
- Sevin, V. ve Özfirat, A. (2001). "Hakkari Stelleri: Doğu Anadolu'da Savaşçı Çobanlar İlk Not." Belleten, 65.243, 501-518.
- Şahin Çandarlı, A. (2016). "Türk Çadırı Üzerine." Tarihin Peşinde Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 16, 2016, 25-39.
- Şahin, C. (2014). "Kültürün Anıtında Kullanılan Runik Yazı ve Dağ Keçisi/Oğlak Teke Damgası." Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Dergisi, 141-154.
- Şahin, M. (2000). Miletopolis Kökenli Figürlü Mezar Stelleri ve Adak Levhaları. Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Şahin, S. (2020). "Türk Tarihi Açısından Altay-Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal-Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması." Journal of Universal History Studies, 3.2, 275-292.
- Uçar, T. F. (1992). Görsel İletişim ve Grafik Tasarım, İstanbul: İnkılap Kitabevi, 2014. Uraz, Murat. Türk Mitolojisi I, İstanbul: Mitologya Yayınları.

Görsel Kaynaklar

- Resim1. Hakkari Stelleri, <https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-hakkari-stelleri-15853/>, Erişim: 14.09.2021
- Resim2. Hakkari Stellerinden Örnekler, <https://www.turkcenindirilisi.com/akademik/ruslarin-hakkari-turk-buluntularıyla-İlgili-calismalari-h100376.html>, Erişim:14.10.2021.
- Resim3: Hakkari Stellerinin bulunduğu ilk hali Kaynak: <https://www.arkeolojikh Haber.com/haber-hakkari-stelleri-15853/>, 10.10.2021.
- Resim4. Göktürk dönemine Ait Taş Nine ve Heykeller, Şahin, Sait. "Türk Tarihi Açısından Altay-Tanrı Dağlarında Yer Alan Balbal-Mezar Anıtların Önemi ve Özelliklerinin Araştırılması." Journal of Universal History Studies, 3.2, 2020, ss. 275-292.
- Resim5. Eski balbal örneği, Bilgili, Nuray. Türklerde Ant Kadehi İkonografisi ve Ant İçme Ritüeli, Erişim: <https://www.21yyte.org/tr/merkezler/islevsel-arastirma-merkezleri/politik-sosyal-kulturel-arastirmalar-merkezi/turklerde-ant-kadehi-ikonografisi-ve-ant-icme-ritueli.11.09.2021>.
- Resim 6,7,8,9,10,11,12,13,14. Sevin, Veli. Hakari Taşları Çıplak Savaşçıların Gizemi,